

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ПРАВОСУДДЯ (ЩОДО РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ “СУДОЧИНСТВО” І “ПРАВОСУДДЯ”)

В. Бігун

*Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України,
вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, Київ, Україна
vsbihun@hotmail.com*

У статті з позицій філософії права та аналітичної юриспруденції розмежовуються поняття правосуддя і судочинства, аналізується зміст цих юридичних термінів. Аналізуючи вживання цієї термінології, автор розрізняє функціональне розуміння правосуддя, яке ототожнює його з судочинством, судовим розглядом справ і судовим захистом прав, та змістовне розуміння, яке підкреслює внутрішні характеристики судової діяльності. У цьому сенсі правосуддя пов'язане зі справедливістю як з метою, що відображає ідею права в розумінні справедливості. Автор також порушує питання про те, чи лише держава в особі судових органів може бути розглянена як така, що здійснює правосуддя, якщо не лише держава, згідно з філософсько-правовими уявленнями, є джерелом права. Врешті-решт, стаття є певним філософсько-правовим дискурсом на тему філософії правосуддя.

Ключові слова: правосуддя, судочинство, філософія права.

Вступні зауваги. Терміни *правосуддя* і *судочинство* широко застосовуються в теорії та практиці права. Аналіз їхнього вживання виявляє: вони використовуються як тотожні, або різні за смыслом, що зумовлює необхідність з'ясування змісту та обсягу зазначених термінів і понять, які їх позначають. Дослідження автором філософсько-правових аспектів правосуддя, окремі результати якого викладені далі, з-поміж іншого, присвячені цьому завданню. Дослідник, зокрема, виходить із тієї гіпотези, що зазначені терміни з позицій філософії права є змістовно відмінними, їх вживання повинно розмежовуватися, а вживання як ідентичних доцільно окремо обумовлювати. Для обґрунтування зазначеної гіпотези наводяться докази та аргументи.

1. Про терміни правосуддя і судочинство: термінологічна дискусія

Довід перший: *правосуддя* – це *судочинство*, *судочинство* – це не *правосуддя*. Якщо *правосуддя* та *судочинство* є тотожними поняттями, то будь-яка судова діяльність може вважатися здійсненням правосуддя. Судова практика, утім, не підтверджує цю тезу й доводить зворотнє в тому значенні, що рішення суду, прийняте всупереч закону, не вважається *правосудним*.

Судові рішення, прийняті відповідно до закону, але всупереч *праву*, теж не вважаються такими, що спрямовані на здійснення правосуддя. Як приклад, можна перерахувати окремі рішення судів часів нацистської Німеччини щодо поведінки із психічно хворими чи представниками певних етнічних груп.

Більше того, якщо припустити, що метою здійснення правосуддя є досягнення справедливості через прийняття судового рішення, то немає підстав вважати, що кожне судове рішення може вважатися таким, що відповідає цій меті. Рішення надалі оскаржуються, чимало з них – скасовуються чи змінюються, що,

припускаємо, не траплялося б у разі, коли б суди приймали справедливі рішення. (Слушним контраргументом до зазначеної позиції є твердження про те, що справедливість є (суб'єктивним) почуттям і навіть рішення, прийняті згідно із законом, правом, можуть не відповідати суб'єктивним уявленням про справедливість, що формують такі почуття).

Водночас, вже з наведено можна зробити попередній висновок: правосуддя включає судочинство як діяльність суду, однак судочинство ще не є правосуддям.

Відтак детальніше з'ясуватимемо зміст понять *правосуддя* і *судочинство*.

Довід другий: правосуддя і судочинство – не тотожні поняття. Довід аргументується наявністю термінів, що позначають різний зміст понять.

По-перше, висловимо термінологічний аргумент. Термін, або фахове слово є словниковою одиницею, що позначає специфічний для певного фаху зміст. Отже, і для юридичного фаху наявність різних термінів (*правосуддя* і *судочинство*) означає наявність різного, специфічного змісту. Так, дослівно термін *правосуддя* означає “суд за правом”, а термін *судочинство* – “діяльність суду”. Тому, припускаємо, перший термін акцентує на змісті (за правом), другий – на формі діяльності (діяльність суду) як специфічному значенні термінів.

Доповнимо цей аргумент аксіологічним, телеологічним аспектом. Якщо у випадку *судочинства* йдеться про *діяльність суду*, то в випадку *правосуддя* йдеться про діяльність із розгляду справ із певною метою (досягнення справедливості, вирішення конфлікту, захисту прав та свобод людини, юридичних осіб, держави). Тобто, йдеться не про будь-яку діяльність суду, а таку, що відповідає певній меті.

По-друге наведемо, так би мовити, *змістовний аргумент*. Змістовну відмінність зазначених термінів відображено, зафіксовано в юридичній літературі та нормативно-правових актах. Так, у юридичній науці *судочинство* визначається як “процесуальна форма здійснення правосуддя, діяльність суду” [8, с. 718.]. Утім, *правосуддя* визначається як “правозастосувальна діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції [...] справ з метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави” [5, с. 50]. Подібні визначення містить і чинне українське законодавство чи проекти нормативно-правових актів. Зазначені визначення підтверджують дійсність висновку про те, що правосуддя здійснюється через судочинство як форму діяльності.

Доповнимо зазначений аргумент *філософсько-правовим аспектом*: через з'ясування розуміння і значення терміна *право* у термінові *правосуддя*. Це є істотним з огляду на розуміння предмета філософії права як такого, що впливає із розрізнення понять *право* і *закон* (що, наприклад, на думку В. Нерсесянца, й становить предмет філософії права). У цьому зв'язку умовно, можна стверджувати: *правосуддя* не є *закономуддя*. Термін *закономуддя*, втім, не є поширеним, тоді як термін *правосуддя* дає прихильникам теорії чи принципу верховенства права, правовладдя – на відміну від, так би мовити, *законників* як прихильників верховенства закону – стверджувати про обов'язок суддів послуговуватися саме *правом*, а не *законом*, приймаючи судові рішення (інше істотне питання: як розуміється *право* і *закон*, які критерії їх розмежування?).

Додамо, що в юридичній літературі, нормативно-правових актах використовуються й інші терміни, подібні до термінів *судочинство* і *правосуддя*. Зокрема термін *судівництво*, який визначається “як єдина система судового устрою та судочинства” [3]. За таким розумінням *судівництво* є поняттям ширшим за поняття *судочинство*, охоплює його.

Підсумовуючи цю частину викладу та представлені аргументи, відзначимо на основі термінологічного та змістовного аргументів наявність достатніх підстав для розмежування термінів *судочинство* і *правосуддя*. Те, що кожен суд може вважатися таким, що здійснює судочинство, але не кожен – таким, що здійснює правосуддя, є важливим дослідницьким аргументом, що зумовлює необхідність подальшого виявлення істотних змістовних відмінностей між *правосуддям* і *судочинством*, і є завданням подальшого філософсько-правового дослідження теми *філософія правосуддя*.

2. Специфіка термінів *судочинство* і *правосуддя* у позитивному праві

З’ясуємо специфіку вживання термінів *судочинство* і *правосуддя* у позитивному праві на прикладі матеріального конституційного права і, зокрема, законодавства України та низки інших держав.

Звернімося до розділу VIII Конституції України, із заголовком “Правосуддя”, в якому встановлюється, з-поміж іншого, що “*Правосуддя* в Україні здійснюється виключно судами”. Водночас зазначається, що “*Судочинство* здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні *правосуддя* через народних засідателів і присяжних” (ст. 124 (курсив – В.Б.)).

У Конституції України ще кілька разів уживаються терміни *правосуддя* і *судочинство*. Загалом йдеться про їх використання в контексті здійснення влади, діяльності судів, судового захисту прав. Відзначаючи це ще на стадії підготовки проекту тексту Конституції України 1996 року, правознавець Богдан Фугей зазначав: “Судова система загалом описується у Розділі VIII, який має назву “Правосуддя”. Вартим уваги є те, що розділи, де йдеться про дві інші гілки влади, мають назви “Законодавча влада” та “Президент”. Ось чому, заради послідовності та задля того, щоб показати рівність цієї гілки, робоча група повинна використовувати термін “судова влада” для назви Розділу VIII, а не просто описувати функцію судів” [9, с. 48].

Окремі проекти Конституції України не містили терміна *правосуддя*, натомість – *судова влада* (наприклад: у концепції, затвердженій парламентом України 19 червня 1991 року, відповідний розділ називався “Органи судової влади”, а ст. 1 розділу встановлювала, що “Судова влада в Україні здійснюється від імені Республіки...” [2, с. 75].

Зазначене терміновживання дає нам підстави припускати: законодавець, розробники проектів Конституції не приділяли істотного значення розмежуванню зазначених термінів.

Звернімося до тлумачення конституційних положень щодо *правосуддя*, зокрема в практиці єдиного органу конституційної юстиції – Конституційного Суду України, викладених у його правових позиціях.

Конституційний Суд України тлумачить *правосуддя* як *галузь державної діяльності*. Як зазначив Суд, “відповідно до статті 124 Конституції України правосуддя – це самостійна галузь державної діяльності, яку суди здійснюють шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях в особливій, встановленій законом процесуальній формі цивільних, кримінальних та інших справ” [10]. Суд підтвердив зазначену правову позицію в одному зі своїх наступних рішень [11].

Керуючись тим, що правосуддя є самостійною галуззю державної діяльності Конституційний Суд України визнав діяльність низки державних і недержавних органів та інституцій “такою, що не здійснює функції правосуддя в контексті статті 124 Конституції України” або ж такою, що не належить до “системи національної юрисдикції”.

Зазначене дає підстави зробити висновок про таке розуміння положень щодо правосуддя в Конституції України: це спеціальний вид державної діяльності, що здійснюється винятково судами України як державними органами. Оскільки зазначену діяльність в однаковій мірі (принаймні, термінологічно) можна назвати судочинством, то залишається питання про те, що дає підстави називати зазначену діяльність судів *правосуддям*.

Пошук відповіді на це питання звертає нас до низки правових позицій з рішень Конституційного Суду України, в яких визначено змістовні характеристики поняття *правосуддя*. Як зазначає професор П. Рабінович, “у ході офіційного тлумачення конституції відбувається процес “смишлювання” (як і процес смисловідтворення). Але об’єктом цієї діяльності є не лише сам текст: “смісл” останнього відшукується не так у ньому, як у “фактичному праві”, “фактичній конституції” [7, с. 37].

Ключовою щодо змісту правосуддя можна вважати наступну правову позицію Конституційного Суду України: “Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах” [12]. Цю правову позицію, акцентуючи на “дотриманні справедливості”, Конституційний Суд України повторив у справі про призначення судом більш м’якого покарання (2004). Водночас суд вказав і на інструментальну функцію правосуддя, зазначивши, що “Право на судовий захист передбачає і конкретні гарантії ефективного поновлення в правах шляхом здійснення правосуддя” [13].

У цьому зв’язку цікаво зазначити, що англomовним відповідником терміна *правосуддя* є термін *justice*, що також може перекладатися як *справедливість*, *юстиція*. Тому не випадковим є розуміння правосуддя як справедливості в сенсі мети судочинства як судової діяльності (телеологічний аспект правосуддя).

Зазначені правові положення дають підстави стверджувати про наявність формальних і змістовних ознак *правосуддя*, що засвідчують сутність.

3. Про сутність правосуддя і судочинства: філософсько-правова дискусія

Сучасна українська юридична наука та практика вказують на *правосуддя* як на функцію судів і мету. Деякі дослідники, вважаючи положення новелою, зазначають, що радянська юридична наука виходила з того, що головне призначення суду – охорона правопорядку, яка, крім суду, здійснювалася ще і органами прокуратури, міліції, державної безпеки, нотаріату тощо. Відмінність правосуддя від діяльності інших правоохоронних органів полягала лише в аспекті спеціальної компетенції суду, тобто полягала в його особливих повноваженнях щодо розгляду цивільних і кримінальних справ, а також процедурі виконання цього розгляду. При цьому дослідники вказували й на те, що функція правосуддя належить до діяльності суду, однак при цьому вони суттєво розходилися у розумінні сутності *правосуддя* [5, с. 24].

Огляд літератури, в якому ми спіраємося на доробок Б. Малишева, дозволяє окреслити два головні підходи до розуміння сутності правосуддя. Перше розуміння, яке ми умовно назвали *функціональним*, визначає *правосуддя* (або унікає визначень) як юридичну процедуру здійснення функції судової влади: розгляд справ, захист прав і свобод людини і громадянина, охорона конституційного ладу. По суті правосуддя постає як засіб вияву і реалізації судової влади. Друге розуміння, яке Б. Малишев називає *сутнісним*, *змістовним*, полягає в характеристиці правосуддя на основі змістовних (а не формальних) ознак діяльності суду з вирішення справ. Зокрема, А. Закомлістов особливостю

правосуддя вважає те, що воно є публічним способом міркування про право і неправу, поєднане з оцінкою обставин, подій та фактів. За такого акценту правосуддя – це не зовнішня, а внутрішня характеристика певної судової діяльності. Деякі дослідники, визначаючи правосуддя, враховують як формальні, так і змістовні його характеристики, зокрема, коли йдеться про право людини на суд. Таке визначення, на думку Б. Малишева, не враховує, що правосуддя – це передусім діяльність суду, а вже потім, в одному із своїх вимірів, виступає як суб’єктивне право людини на захист своїх прав [5, с. 26].

Намагаючись поєднати зазначені у визначеннях розуміння, Б. Малишев пропонує визначати правосуддя як “спосіб вирішення спору про право, який здійснюється: а) на підставі закону та принципів справедливості, рівності, свободи і гуманізму; б) на постійній і професійній основі спеціальними органами державної влади – судами, акти яких забезпечуються авторитетом держави” [5, с. 26, 304]. При цьому, вважає дослідник, “спори про право будуть розглянуті та вирішені не лише формально (на підставі норм чинного законодавства), а й з чітким дотриманням пануючих у певному суспільстві уявлень моральної та етичної спрямованості (на підставі принципів справедливості, рівності, свободи і гуманізму)”. “Правосуддям є лише та діяльність суду з вирішення спору, яка не тільки відповідає вимогам закону, а й відповідає вимогам справедливості, рівності, свободи та гуманізму” [5, с. 26–28].

Звертаючи увагу на розбіжності між правом і законом, дослідник додає, що “сліпе слідування букві закону робить судовий розгляд спору і його результат законним, але не правосудним”. Він підкріплює свої позиції поглядом професора С. Максимова про те, що право не існує в готовому вигляді в законі, з якого його можна безпосередньо отримати. Суддя пов’язаний законом. Проте закон має бути співвіднесений з визнаними у цьому суспільстві принципами справедливості, і з природою речей, тобто справедливістю у конкретній ситуації. Якщо законом враховуються можливі життєві обставини, то правосуддям – певні фактичні життєві обставини. У результаті відбувається наповнення належного моментом суцього та збагачення суцього належним [4, с. 186]. Цей процес відбувається за допомогою права як правової системи, в якому право “як елемент правової системи” характеризується тим, з-поміж іншого, що воно “стає неподільним, єдиним, з незалежним і сильним правосуддям” [1, с. 11].

Узагальнимо визначення суті правосуддя через його розуміння: перше, *функціональне розуміння правосуддя* ототожнює його з судочинством, судовим розглядом справ, тоді як друге, *змістовне розуміння* акцентує на внутрішніх характеристиках судової діяльності. Якщо перше акцентує на функціях та суб’єктному складі діяльності, то друге – на змісті судового процесу та його меті, зокрема справедливості.

Зазначене в кожній частині викладу дає підстави нам зробити такі **висновки**. (1) Терміни *правосуддя* і *судочинство* є відмінними за специфічним змістом юридичними термінами. Їхнє вживання як синонімічних є недоцільним і має бути обумовленим. (2) Розуміння суті правосуддя можна сформулювати так: *функціональне розуміння правосуддя* ототожнює його з судочинством, судовим розглядом справ, тоді як друге *змістовне розуміння* акцентує на внутрішніх характеристиках судової діяльності. (3) Якщо перше акцентує на функціях та суб’єктному складі діяльності, то друге – на змісті судового процесу та його меті, зокрема справедливості. Невипадково англomовним відповідником терміна *правосуддя* є термін *justice*, що перекладається як *справедливість, юстиція*,

правосуддя. Тому закономірним є розуміння правосуддя як справедливості у значенні мети судочинства як судової діяльності.

Зазначені визначення *правосуддя* і *справедливості*, підходи до їхнього розуміння порушують низку питань філософсько-правового характеру. Вони потребують додаткового дослідження і можуть бути сформульовані у формі наступних запитань.

По-перше, якщо не лише держава є джерелом права, то чи лише держава, згідно з філософсько-правовим розумінням, може розглядатися як така, що здійснює правосуддя? Якщо називати правосуддя судочинством, здійснюваним відповідно до законів (державних законів), то чи не є це діяльністю, яку точніше буде позначати *законосуддям*?

По-друге, чи не здійснюють те, що позначається поняттям *правосуддя* інші державні та недержавні органи влади та інституції (міжнародні судові інституції, третейське судочинство, комерційний арбітраж, божий суд, суди честі, самосуд тощо)? Яка роль – доповнюючи чи самостійна – народних засідателів, суду присяжних (присяжних засідателів) у здійсненні правосуддя? Зазначені питання потребують детальнішого встановлення характеристик *правосуддя* й дослідження діяльності інших інституцій.

Зрештою, чи не є покладення винятково на суди як державні органи відправлення правосуддя, навіть зважаючи на виправданість такої позиції, відображенням юридичного позитивізму та етатизму за якого держава, як уявляється, є винятковим чи головним джерелом права й лише вона уповноважує себе на здійснення правосуддя?

Ці та інші питання стануть предметом наступних етапів філософсько-правового дослідження правосуддя та викладу їх результатів у наукових статтях.

1. Вступ до теорії правових систем / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко (заг. ред.). – К.: Юридична думка, 2006.
2. Конституція незалежної України: У 3 кн. / За заг. ред. С. Головатого; упорядники С. Головатий, Л. Юзьков. – К.: Право; Українська Правнича Фундація, 1995. – Кн. 1: Документи, коментарі, статті.
3. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена Указом Президента України від 10.05.2006 № 361/2006.
4. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / Национальная юридическая академия Украины им. Ярослава Мудрого. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
5. Малишев Б.В. Судовий прецедент у правовій системі Англії. – К.: Практис, 2008.
6. Маляренко В.Т. Правосуддя // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: “Українська енциклопедія”. – Т. 5.
7. Рабінович П. Конституційне судочинство як інструмент тлумачення законодавства відповідно до соціальних потреб і змін // Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 1. – С. 31–37.
8. Сірий М.І., Тертишник В.М. Судочинство // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К.: “Українська енциклопедія”. – Т. 5.
9. Футей Б. Становлення правової держави в Україні: 1991–2005. – 2-е вид., доп. і переробл. – К.: Юрінком Інтер, 2005.
10. Абзац перший пункту 3 Ухвали Конституційного Суду України № 44-з від 14 жовтня 1997 року про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням державного зовнішньоекономічного підприємства

“Славутич-Сталь” щодо тлумачення статті 124 Конституції України і Закону України “Про міжнародний комерційний арбітраж”.

11. Абзац третій пункту 4 Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/2008 від 10 січня 2008 року (справа про завдання третейського суду).
12. Абзац шостий пункту 9 Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2003 від 30 січня 2003 року (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора).
13. Абзац другий пункту 3 Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2002 від 07 травня 2002 року (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб).

LEGAL-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF JUSTICE (DIFFERENTIATION OF THE NOTIONS “JUDICIAL PROCESS” AND “JUSTICE”)

V. Bihun

*V.M. Korets'kyi State and Law Institute
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Tryokhsvyatitel's'ka Str. 4, UA-01001, Kyiv, Ukraine
vsbihun@hotmail.com*

From the perspective of philosophy of law and analytical jurisprudence the author differentiates the concepts of justice (*правосуддя, pravosuddya* – in Ukrainian) and judicial process (*судочинство, sudochynstvo* – in Ukrainian), and these terms as used interchangeably in the Ukrainian legislation and legal science. The author defines functional understanding of justice as “judicial process”, judicial proceedings differentiating it from the internal characteristic of justice as judicial process undertaken in the pursuit of justice as a goal. In the sense of justice as judicial process, as reflected by the provisions of the Ukrainian legislation, the author raises an issue of whether only courts may be delegated as such that provide justice taking the position that not only state is to be considered the source of law. The practice of the Constitutional Court of Ukraine in respect to the definitions of “justice” and “judicial process” is also examined. The article presents legal-philosophical discourse on the philosophy of justice.

Key words: justice, judicial process, philosophy of law.

Стаття надійшла до редколегії 01.05.2009
Прийнята до друку 01.06.2009